

O ZKOUMÁNÍ MOVITÝCH PAMÁTEK Z POHLEDU HISTORIKA

PHDR. ALENA NACHTMANNOVÁ, PH.D.

Na stránkách časopisu Průzkumy památek se setkáváme téměř výhradně s výsledky výzkumů památek nemovitých, a to i přesto, že je otevřen i příspěvkům z oblasti movitých památek všeho druhu. Můžeme si položit otázku, proč tomu tak je. Důvodů může být mnoho. Nechceme zde nad nimi spekulovat, spíše upozornit na potřebnost zkoumání všech druhů památek ve vzájemných souvislostech a interakcích, které snad na první pohled nejsou ani patrné, mohou však mít značný význam. V časopise Zprávy památkové péče a dalších periodikách vydávaných jednotlivými pracovišti NPÚ se sice pravidelně objevují články týkající se movitých památek a jejich zkoumání a restaurování, chybí však rozsáhlejší studie, které by se jimi zabývaly v souvislostech nejlépe mezioborových. Chybí poznání interakcí mezi nemovitými a movitými památkami, stejně jako poznání každodenního života, s nímž vznik a existence památek souvisely a pro něž byly vytvořeny.

Zvlášť patrná je uvedená problematika na příkladu státních hradů a zámků ve správě NPÚ. Většina zmíněných objektů se dostala do vlastnictví státu po druhé světové válce na základě tzv. Benešových dekretů, revize první pozemkové reformy z roku 1947 a posléze na základě druhé pozemkové reformy v roce 1948. Všechny objekty byly převzaty včetně vnitřního vybavení, které se vyznačovalo částečně vysokou uměleckou hodnotou, částečně značnou hodnotou řemeslnou, v řadě případů však šlo o pouhé (byť mnohdy působivé) předměty denní potřeby. Společně však představovaly obraz života, který zmíněnými drastickými zásahy zcela zanikl. Část z těchto předmětů byla několikrát převezena napříč republikou a umístěna do jiného objektu podle dobových pravidel výstavní praxe, nebo ponechána bez dalšího zájmu v depozitářích. Došlo tím k rozbití souborů vznikajících po řadu let nebo dokonce staletí a odrážejících zájmy a životní styl svých původních vlastníků. Přestože jsou dnešní expozice hradů a zámků na dobré estetické úrovni a prezentují nejširší veřejnosti zejména umělecké sbírky, je otázkou, do jaké míry zobrazují skutečný život, který se ve zdech těchto objektů odehrával.

Při procházení expozicemi míváme řadu salonků rozlišených často pouze barvou stěn, nebo námětem výzdoby, aniž by se návštěvník dozvěděl, k čemu vlastně sloužily. Nedožvíme se většinou nic o životě, který ve zdech zámků probíhal: kolik zde žilo lidí, jaká byla náplň jejich dne, jak se lišily dny všední a sváteční, jak a kde žilo služebnictvo, kudy probíhaly komunikační koridory v rámci budovy, které místnosti byly skutečně obývané a které se užívaly jen občas a které vůbec. Přitom zkoumání souborů předmětů v zámcích a hradech uložených, přímo vybízí ke kladení si otázek po způsobu jejich užívání a po smyslu jejich existence.

Právě interakce mezi movitými předměty a nemovitostí, jejíž jsou nebo by měly být součástí, považujeme za nejzajímavější a nad jiné potřebnou oblast zkoumání movitých památek. Vždyť vnitřní vybavení úzce koresponduje s účelem a vzhledem stavby a je s ní mnohdy neoddelitelně spjata. Bez vnitřního vybavení se sebekrásnější stavba stává prázdnou skořápkou, v níž se nemůže odehrávat život, který k tomu nemá podmínky. Otvírá se

zde velké pole působnosti pro mezioborovou spolupráci mezi památkáři a dalšími historickými obory. První krok na této cestě však musejí učinit památkáři zkoumáním a posléze zpřístupněním sbírkových celků, které se v objektech památkového ústavu nalézají.

Jedná se o obrovské soubory vzniklé několikageneračním sběratelstvím, které odrážejí nejen osobní vkus majitelů a jejich umělecký rozhled, ale i osobní kontakty, politickou kariéru a životní osudy. Přední šlechtici království, jejichž dědictví dnes NPÚ spravuje, byli dvořany a diplomaty, cestovali napříč Evropou, ale i do Orientu, Asie a Afriky a z těchto cest přiváželi umělecká díla, předměty denní potřeby, lovecké trofeje i suvenýry, jimiž plnili svá sídla. Podle vzdělání a rozhledu se mohlo jednat o sbírky vysoké úrovně i o soubory nahodilých předmětů a uměleckých děl, které byly ve své době módní nebo se majitelům prostě zalíbily. O šlechtických obrazárnách bylo již napsáno mnohé, i když ani zde ještě zdaleka nebylo řečeno poslední slovo. Nejvíce pozornosti se dostalo významným obrazárnám, které se vyznačují kvalitou obrazů a slavnými jmény autorů, méně významné šlechtické galerie, ukryté mnohdy zčásti v depozitářích, však mohou skrývat řadu zajímavých objevů. Nezapomínejme, že některé sbírky byly během provádění konfiskací ve druhé polovině 40. let nebo i dalších letech rozbity a teprve jejich opětovné scelení by mohlo přinést nové zajímavé poznatky. Sběratelskými objekty nebyly však jen obrazy a umělecká díla, ale i předměty uměleckořemeslné povahy, jež jsou často známy jen omezenému okruhu nadšenců, přestože jejich význam je minimálně středoevropský: za všechny jmenujme např. obrovskou sbírku fajánse ze zámku v Mnichově Hradišti. Nejedná se však jen o obrazy a další sbírky, i prosté předměty denní potřeby, které se mnohdy vyznačují vysokou kvalitou uměleckého řemesla, jsou v zámeckých fondech zastoupeny ve velkých souborech a jejich zkoumání, poznání a zhodnocení byla dosud věnována jen malá pozornost. Nelze však zapomínat ani na fakt, že množství věcí ze zámeckých inventářů bylo po konfiskaci tzv. eliminováno, tedy vyřazeno z evidence a poskytnuto k užívání úřadům, firmám či soukromníkům nebo prodáno do zahraničí. Socialistický stát totiž tímto způsobem získával potřebné devizy. Nešlo ani zdaleka o drobnosti nebo jednotlivé předměty pochybné kvality, ale o vybavení celých rozsáhlých sídel. Tyto soubory již dnes existují pouze jako položka v seznamu uloženém v archivním fondu. I k nim je ale třeba přihlížet, pokud chceme poznat ucelený obraz života šlechtických sídel.

Nejedná se však jen o soubory čítající stovky položek. Depozitáře hradů a zámků skrývají ještě mnohé jednotlivosti, které jsou ukázkou špičkového uměleckého řemesla, dosud se jim však nedostalo žádné, nebo jen minimální pozornosti. Asi těžko můžeme očekávat objev významu relikviáře sv. Maura, při počtu evidovaných položek jsou však před námi jistě ještě četná příjemná překvapení. I těmto nanejvýš cenným jednotlivostem je potřeba věnovat pozornost jako součásti a odrazu kulturního a uměleckého dění své doby, ale také jako předmětu, jenž byl vyroben, zakoupen a posléze ochraňován konkrétními lidmi pro konkrétní účel, jenž dával jeho existenci smysl.

Zkoumání movitých předmětů, ať už jsou ve sbírkách NPÚ, nebo mnoha jiných institucí by však bez pochyb bylo přínosem i pro poznání památek nemovitých, k nimž se v našem oboru upíná největší pozornost. Tyto předměty tvořily nedílnou součást staveb, mnohdy byly navrženy současně s nimi, velmi často týměž architektem, ostatně architektura a interiérový design nebyly ještě dlouho do 20. století striktně odděleny. Stavba sama i předměty k ní náležející mohou „fungovat“ samostatně, teprve společně však tvoří dokonalý celek. Markantním příkladem jsou knihovny klášterů, po klášterním kostele většinou nejkrásnější prostory celé stavby. Hlavním smyslem jejich existence bylo knihy nejen uchovat, ale zejména vhodně a smysluplně utřídit, aby ke všem mohl být stejně pohodlný přístup a aby byl kterýkoliv svazek kdykoliv rychle k nalezení a přístupný ke studiu. Tomu odpovídalo členění prostoru, osvětlení apod. Současně výzdoba celého prostoru byla oslavou vědění v knihách obsaženého a korespondovala často svým námětem s obsahovým zaměřením uložených knih. Klášterní a šlechtické knihovny (míníme teď sbírky knih, nikoliv prostory) však nejsou jen cennou kulisou dotvářející prostor, v němž jsou uloženy. Jejich zkoumání může mnohé vypovědět o zájmech vlastníků a sběratelů, kteří byli současně stavebníky památek a objednateli uměleckých děl. Jen komplexním zkoumáním života těchto lidí a předmětů, jimiž se obklopovali, můžeme získat ucelený obraz, do nějž pak lze mnohem přesněji zasadit i zkoumanou nemovitou památku.

Jiným příkladem mohou být interiérové textilie, které byly nedílnou součástí prostoru, jež zateplovaly a zkrášlovaly. Jejich zachovalost je kvůli větší křehkosti materiálu pro starší období mnohem menší než v případě např. nábytku nebo obrazů, tím spíše je potřeba zkoumání i na základě dochovaných vyobrazení a popisů v archivním materiálu. Právě interiérový textil se vyznačoval mnohostí forem nesrovnatelnou s jinými prvky interiéru. Nemluvíme zde jen o velkoformátových tapisériích, tapetách, či kobercích, ale i drobných dekoracích, výšivkách, pokrývkách, polštářích, dečkách a ubrusech, které byly součástí interiéru od středověku a jejichž počet v mladších dobách narůstal. Sbírky NPÚ obsahují tisíce podobných předmětů, jejichž účel mnohdy ani není zřejmý a jejichž dobové určení může být zcela nesprávné. Přesto se často jedná o špičkové doklady vyšivačského umění. Textilie zútulňovaly interiér a podílely se na jeho celkovém vyznění a nejen to. Nejrůznější ruční práce byly od středověku do počátku 20. století běžnou součástí života šlechtických i měšťanských žen a dívek a zdaleka nejen jako způsob ukrácení času. V řadě případů poskytovaly skutečnou náplň života a výtvořily pocházející z rukou urozených dam i bohatých měšťanek mohly mít profesionální úroveň. Zejména interiéry gotických a renesančních objektů bez textilní výzdoby působí šedě a ploše a budí zcela odlišný dojem, než měly v době jejich obývání. Přesto se této problematice dostává jen malé pozornosti.

Zmínili jsme zde klášterní knihovny. Právě památky duchovního charakteru jsou, dle skromného názoru autorky, co do pochopení jejich vnitřního smyslu největšími popelkami. V naší sekularizované společnosti je představa zasvěceného života pro mnoho lidí zcela nepochopitelná a hlubší poznání si neodnese ani návštěvník veřejně přístupných klášterních budov. Shlédne zde nádhernou a umělecky hodnotnou výzdobu kostela, uvidí rajský dvůr, refektář a zmíněnou knihovnu, o skutečném smyslu klášterního života se však mnohdy nedozví nic. Snad ještě horší je situace kostelů. Pro běžného nevěřícího návštěvníka je kostel schránkou uměleckých děl, pro antiklerikálně naladěného symbolem zbytečného bohatství církve. Po skutečném smyslu vnitřní výzdoby a jednotlivých předmětů se táže málokdo. Dějiny umění samozřejmě zkoumají památky z církevního prostředí, soustřeďují se však většinou na umělecky nejkvalitnější, nebo jinak významné předměty. Kostely a ještě spíše depozitáře, či častěji různé sklady na farách, mnohdy skrývají, když ne právě poklady, pak alespoň významné předměty, které si zaslouží být zkoumány, zdokumentovány a pokud možno vystaveny. Nemusejí mít vysokou uměleckou hodnotu, jsou však projevem zbožnosti generací farníků a odrážejí život komunity, jejímž středem po staletí kostel byl. Tvoří náplň stavby a jsou její neoddělitelnou součástí.

Zcela specifickým druhem památek jsou památky archivní. Nikdo nezpochybní, že nejsou a nemohou být uloženy na místech svého vzniku, ani že jejich zkoumání je prezentováno na stránkách úzce specializovaných periodik. Na tomto místě však upozorníme pouze na fakt, že i ony mají úzký vztah k architektuře, která mnohdy dodnes nese jejich otisk. Samozřejmě ne ve fyzickém slova smyslu. Nejznámějším příkladem jsou asi prostory úřadu desk zemských na Pražském hradě, které byly vybudovány pro účely zapisování do nejdůležitějších zemských knih a zejména pro účely jejich bezpečného uložení. Součástí úřadu byla i překrásná renesanční tribuna ve Staré sněmovně, na níž zasedal písař desk při pořizování zápisů z jednání zemského soudu.

Méně nádherné, ale stejně důležité prostory se nacházely v každém zámku a byly právním a hospodářským centrem panství. Dnes již tyto prostory většinou neunesou ani stopu svého někdejšího využití a bývají zahrnuty mezi provozní prostory toho kterého objektu. Přesto byly nositeli hospodářského rozměru panství, byly zde uloženy nejdůležitější písemnosti majitele, ale i pozemkové knihy zachycující majetek všech jeho poddaných. Byly místem, kde se panské a venkovské prostředí střetávalo. Charakteristická pro něj byla i „výzdoba“ v podobě nejrůznějších map panství, mnohdy umělecky ztvárněných, a malovaných archivních skříní obsahujících nejdůležitější právní dokumenty panství. Archivní materiál, který zde byl uchováván, je dnes pochopitelně uložen v příslušných archivech, na tuto stránku života na zámcích by však nemělo být zapomínáno, již proto ne, že utilitární část sídla mohla tvořit i jeho většinu. Zatímco zábavná část života šlechty je v zámeckých expozicích prezentována velmi bohatě, na tuto pracovní část se většinou zapomíná. Přesto byla správa panství a s tím spojená agenda, zejména v mladších dobách, hlavní náplní života majitele panství.

Je však několik druhů archivních památek, k jejichž zkoumání by měli obrátit památkáři pozornost, jednak proto, že pro ně může přinášet řadu poznatků, jednak proto, že archivářům mnohdy chybí k jejich vyhodnocení erudice. Jedná se o plánový a mapový materiál, jehož se v našich archivních fondech nachází obrovské množství. S jeho vyhledáváním jistě archiváři musí pomoci (a rádi pomohou), jeho vyhodnocení je ale již památkářská „parketa“. S plány se samozřejmě na stránkách Průzkumů památek setkáváme pravidelně, většinou se ale jedná o plány k určité stavbě, které byly vyhledány účelově při jejím studiu. Obvyklé je i zkoumání plánových souborů určitého architekta. Velkým přínosem pro mezioborovou spolupráci by však bylo zkoumání plánů jako takových: tedy zkoumání vývoje zobrazování a navrhování staveb, vývoje zaměřování a zanášení měr do plánů apod. Druhou skupinou materiálů jsou dobové mapy – pramen nesmírně cenný zejména pro zkoumání krajiny. Z této oblasti najdeme v archivních fondech obrovskou šíři materiálu počínaje drobnými kresbami půvabně zachycujícími poddanské městečko či panství až po velkoformátové, vysoce odborně provedené mapy, které se užívaly ve vrchnostenských kancelářích při plánování hospodaření na celých dominiích. Ve všech případech může jejich zkoumání přinést mnohé poznatky jak pro poznání historických staveb a krajiny, tak pro poznání těchto archiválií jako takových.

Takto bychom mohli pokračovat ještě dlouho, zmínit ještě celou řadu druhů a typů movitostí, které jsme opomněli, a jistě bychom našli celou řadu důvodů, proč zkoumat movité památky. Zmiňme na závěr pouze jeden: jejich velkou atraktivitu pro laickou veřejnost. Řada laiků se živě zajímá o minulost vlastního rodu, vsi či města, nebo o určitou historickou epochu. Vznikají spolky, které se metodou living history snaží oživit životní realitu určitého období, a jednou z forem, jak toho dosáhnout je výroba replik dobových předmětů a zájem o předměty zachované. Spoluprací s nimi by bylo možno přispět k lepší informovanosti a k hlubšímu zájmu veřejnosti o vlastní minulost a potažmo také k větší snaze o ochranu památek všech druhů.

Alena MacGkman